

GÖRKƏMLİ GEOLOQ ALİM, MÜƏLLİM VƏ İCTİMAİ XADİM

Akademik Şəfaət Mehdiyev – 100

Akademik Şəfaət Mehdiyevin adı hər bir azərbaycanlı ziyalı üçün əzizdir. Ensiklopedik biliyə və geniş erudisiyaya malik olan alim, görkəmli neftçi-geoloq olmaqla yanaşı, eyni zamanda peşəkar jurnalist, yazıçı və ictimai-siyasi xadim idi. Qeyri-adi görünsə də bütün bu xüsusiyyətlər bir şəxsə, 100-illik yubileyini bu gün burada vaxtı ilə rektoru olmuş Bakı Dövlət Universitetində qeyd etdiyimiz Şəfaət Mehdiyevin simasında harmonik olaraq çəmləşmişdir.

Qədirbilən xalqımızın şöhrətli elm xadimləri haqqında yazmaq şərəfli bir işdir. Geologiya elminə dəyərli töhvələr verən, qiymətli əsərləri ilə ölkəmizi dünyaya tanıtdıran, elmimizin korifeylərindən biri olan akademik Şəfaət Mehdiyev haqqında yazmaq isə nə qədər şərəflidirsə, bir o

qədər də məsuliyyətlidir. Bu maraqlı və müxtəlif çalarlarla parlayan şəxsiyyəti tanıyanların, onunla nə vaxtsa ünsiyyətdə olanların coğrafiyası həddən ziyadə genişdir. Güman edirik ki, xatirəsini çox əziz tutduğumuz bu görkəmli şəxsiyyət haqqında bu və ya digər səbəbdən öz sözünü deməyə imkan tapmayan qələm sahibləri də öz xatirələri ilə bölüşəcəkdir. Şəfaət müəllimin xeyirxahlığı, insanpərvərliyi, sadəliyi, vətənpərvərliyi, bir sözlə, insan övladına xas olan gözəl xüsusiyyətləri onunla təmasda olanların xatirəsində əbədi həkk olunmuşdur. Onun xeyirxahlığı bu gün də, tarixin onillikləri təbəqəsindən açıq və aydın görünməkdədir.

Şəfaət Mehdiyev haqqında danışarkən ona çox doğma olan Bakı Dövlət Universitetinin tarixi ilə bağlı maraqlı fikirlərimizlə bölüşmək istərdik. 90 ildən artıq tarixi olan universitetimizin şərəfli yolunu 3 böyük dövrə bölmək olar: Birinci, yarandığı 1919-cu ildən İkinci Dünya Müharibəsi illəri – universitetin təşəkkül dövrü; ikinci, müharibə illərindən 60-cı illərə qədər – universitetin yüksəliş illəri; üçüncü, dahi Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan intibah dövrü.

Qeyd etmək istədiyimiz dövr məhz ikinci mərhələdir ki, bu mərhələ 1944-cü ildən 1965-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələni universitetin tarixində elmin və təhsilin xüsusi tərəqqi mərhələsi adlandırırlar. Mərhələnin belə səciyyətlənməsinin başlıca səbəbi həmin illərdə universitetə çox görkəmli şəxsiyyətlərin rəhbərlik

ərdə akademik Abdulla Qarayev, 1950-54-cü illərdə Cəfər Xəndan Hacıyev, 1954-58-ci illərdə akademik Yusif Məmmədaliyev, nəhayət, 1958-65-ci illərdə akademik Şəfaət Mehdiyev universitetə rəhbərlik etmişlər. Məhz bu 4 şəxsiyyətin, böyük elm və təhsil təşkilatçılarının universitetə, xalqa, elmə olan sonsuz maraqlarının və sevgilərinin nəticəsində universitet özünün yüksək səviyyəsinə gəlmiş çata bildi.

Dünyaya gəldikdən sonra qismətinə düşən ömür payını hər bir yaradıcı insan fərqli yaşayır, həyat adlanan uzun bir yolda özünəməxsus iz qoyur. Bəzən bu izlər mövcud olmamış kimi insanın fiziki ölümü ilə yoxa çıxır, bəzən isə həyatın coşqun fırtınası ondan bir daş da qopara bilmir. Sağlığında böyük hörmət-izzət sahibi olan, haqq dünyasına qovuşduqdan sonra çoxlarının xatirində kamil alim, dəyərli ziyalı, unudulmaz müəllim, qayğıkeş və mərd insan kimi qalan belə insanlardan biri də geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı akademik Şəfaət Fərhad oğlu Mehdiyev olmuşdur.

Unudulmaz alimin elmi fəaliyyətini daim izləyən və ona hər zaman mənəvi dayaq olan ümummillə lider Heydər Əliyev xatirələrində Şəfaət Mehdiyevi istedadlı alim olmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqına xas zəngin mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi dəyərləndirərək demişdir: "Akademik Şəfaət Mehdiyev böyük alim, böyük ziyalı, böyük şəxsiyyət olmaqla yanaşı, yaxşı kişi idi".

Şəfaət Mehdiyevin mənəvi və şərəfli ömür yoluna, elmi fəaliyyətinə nəzər saldığımızda, onun milli ideallara bağlı nəəcib şəxsiyyət olduğu bir daha qabarıq görünür. Görkəmli akademik əsla qəyyum himayəsinə tapınan alimlərdən olmamışdır – həyatda məqsədlərinə halal zəhmətlə, işgüzarlıqla, məqsədyönlülüklə çatmışdır. Əsl alimlər kimi, onun üçün də elmdə heç zaman son zirvə və hədd anlayışı olmamışdır – Şəfaət Mehdiyev elmi axtarışları ilə daim öyrənməyə, həqiqəti üzə çıxarıb isbatlamağa, əldə etdiyi faydalı nəticələri praktik surətdə gerçəkləşdirməyə çalışmışdır.

Nüfuzlu alim-pedaqoq kimi 1958-ci ildə Şəfaət Mehdiyev çox mötəbər vəzifəyə irəli çəkilmiş, Azərbaycanın ən səbatlı təhsil ocağının – Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru təyin edilmişdir. Beləliklə də nüfuzlu alim respublikanın siyasi-ictimai həyatındakı islahatların, elmi-mədəni düşüncəsindəki yeniləşmənin, milli intellektual-kulturoloji mühtdəki dəyişikliklərin mərkəzinə düşmüşdür. Neçə-neçə dövlət xadimi, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, hüquq və başqa sahələrin nümayəndələri məhz onun rektorluğu dövründə universitetdə təhsil almışlar. Onların hər biri ustad alim, nüfuzlu ziyalı, tanınmış pedaqoq, ən əsası isə gözəl insan, millətini sevən şəxs olan Şəfaət Mehdiyevi bu gün də xoş xatirələrdə anırlar. Ardıcılıqları və tələbələri xatirələrində qeyd edirlər ki, Şəfaət müəllim bütün tələbələrə əsl atalıq qayğısı ilə yanaşmış. Ağır müharibə illərində valideynlərini, yaxınlarını itirmiş yetim tələbələr Şəfaət Mehdiyevin simasında əsl himayədarlarını tapıblar. Deyilənlərə görə, hətta zəif oxuyan tələbələrə də təqaüd yazdıraraq görkəmli alimə müxtəlif qüvvələr tərəfindən müqavimət, basqılar olmuş. Fəqət, bütün bu namərdliklər Şəfaət Mehdiyevin ədalətli və humanist mövqeyinə təsir göstərə bilməmiş, əksinə, onu daha da mətinləşdirmiş, xalqına olan sevgisini artırmışdır. Əsl ziyalının bu fani dünyadan yeganə umacağı məhz millət, dövlət yolunda çalışmaq, yaxşı iş görmək, tarixdə əbədi qalmaqdır. Sağlığında "Həyat xalq üçün yazıb-yaradan, heç bir fəxri adda, yüksək mükafatda gözü olmayan şəxsiyyətləri sevir, onlara yenilməz bir heykəl qoyur. Bu heykəlin adı – Xalq Məhəbbətidir" - demiş Şəfaət Mehdiyev keşməkeşli olduğu qədər də mənəvi, zəngin və şərəfli həyat yolu ilə məqsədlərinə doğru pillə-pillə irəliləmiş,

Şəfaət Fərhad oğlu Mehdiyev 1910-cu ildə İranın Sarab qəzasının Şalqun kəndində kəndli-əkinci ailəsində anadan olmuşdur. Dörd yaşında atasını itirən Şəfaət, anası ilə birlikdə Bakıya köçür və burada məskunlaşır. Şəfaət, Mehdiyevlər nəslindən ilk olaraq təhsil almışdır. Şəfaətin uşaqlıq illəri Bakının keçmiş Lenin rayonunun Sabunçu qəsəbəsində keçmişdir. Burada o, I pillə məktəbini bitirmişdir. Anasını və özünü saxlamaq üçün işləməyə getmiş və eyni zamanda təhsil almışdır; 1926-1929-cu illərdə «Gənc mədəni fəhləsi» fabrikkə zavod təlimində oxunmuş və işləmişdir. Buranı bitirdikdən sonra ona çilingər ixtisası verilmişdir. Fabrikkə zavod təlimində dərslər keçməklə, gənc Şəfaət eyni zamanda Lassal adına texnikuma daxil olmuş və 1927-1930-cu illərdə bu texnikumda oxumuşdur. 1929-cu ilin sonunda Şəfaəti Azərbaycan Lenin Komsomolunun Mərkəzi Komitəsinə işə irəli çəkildilər. 1930-cu ilin aprel ayında o, Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (hazırda – ADNA) geoloji-kəşfiyyat fakültəsinə daxil olur və 1934-cü ildə oranı bitirərək neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı üzrə dağ mühəndisi ixtisasına yiyələnir.

Hələ tələbəlik illərindən gənc Şəfaətdə elmi-tədqiqat işi sahəsində böyük istedad aşkar olunduğundan və o illərdə ixtisasçı milli kadrlar çatışmadığından təhsilini oxuduğu institutda və Azərbaycan pedaqoji institutunda «kristalloqrafiya» fənnindən kurslar oxumaqla davam etdirirdi. O, mühazirələrini 1932-i ildə prof. P.P.Şuşinskiyin ruscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi «Kristalloqrafiya» kitabı əsasında oxuyurdu. Bu kitab 20-25 il ərzində respublika ali məktəblərinin Azərbaycan qruplarında oxuyan tələbələrinin dərslər vəsaiti olmuşdur.

Diplomçu tələbə ikən o, «Azneftkəşfiyyat» trestində geoloq və Mərdəkanda kəşfiyyat sahəsinin geoloqu işləməyə başlamış, daha sonra isə Mərdəkan – Türkan kəşfiyyat qrupunun böyük geoloqu olmuşdur.

1932-1936-cı illərdə Şəfaət Mehdiyev Sənaye İnstitutunun «Neft kadrları uğrunda» çoxtiraajlı, daha sonra «Gənc işçi» qəzetlərinin, «Gənc bolşevik» məcmuəsinin, «Azərbaycan idmançısı», «Qala neftçisi» qəzetlərinin redaktoru işləmişdir.

1936-cı ildən o, Pirsaat neft mədəniyyətində, 1937-1938-ci illərdə Neftçala neft mədəniyyətində geoloq vəzifəsində çalışmış, daha sonra Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft-çıxarma İnstitutunda baş geoloq, direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilmiş, eyni zamanda aspiranturaya daxil olmuşdur. Paralel olaraq 1939-cu ildə Azərbaycan Geoloji fondunun rəisi, 1940-cı ildə Abşeron Geoloji-seysmik partiyasının rəisi işləmişdir. Bütün məsul vəzifələrin yükünü çəkən Şəfaət Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən hərbi xidmətə çağırılmış və Qara dəniz qrupunda, Zaqafqaziya və IV Ukrayna cəbhələrində müxtəlif zabit vəzifələrini daşımışdır. 1944-cü ilin mart ayında mühəndis-geoloq kimi arxa cəbhəyə göndərilir. O, yenidən aspirant hüquqlarında bərpa olunmuş, 1945-ci ilin əvvəllərində «Abşeron yarımadasının neft yataqlarının geotermikası» mövzusunda namizədlik, 1950-ci ildə «Lənkəran vilayətinin geoloji quruluşu və neftlilik perspektivləri» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə

etmişdir.

Şəfaət müəllimin namizədlik dissertasiyası neft geologiyasında mühüm praktiki əhəmiyyətə malik olan mövzuya həsr edilmişdi. Məlumdur ki, müxtəlif neftlərin fiziki xassələri temperatur faktorundan asılı olaraq dəyişir.

Şəfaət Mehdiyev tərəfindən Abşeron yarımadasının neft yataqlarının istilik rejimi məsələləri dəqiq surətdə tədqiq olundu və qiymətli əsər hazırlandı. Bu əsərin böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, dərinlikdən, tektonikadan və digər amillərdən asılı olaraq geotermik pillənin dəyişmə qanunauyğunluqları ilk dəfə olaraq aşkara çıxarılmışdı. Xeyli sonralar, 1980-ci ildə Şəfaət müəllim neft və qaz yataqlarının istilik rejiminin mühüm nəzəri məsələlərini yenidən araşdırır və həmmüəllifləri ilə birgə «Cənubi Xəzərin qərb şelfinin geotermik sahələrinin xüsusiyyətləri haqqında» mövzusunda problem məqalə ilə çıxış edir. Cənubi Xəzərin qərb şelfinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsi təsadüfi deyildi və istehsalatın tələbindən doğurdu. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, 1981-ci ilin əvvəli üçün Avrasiyanın şelf zonalarında qazılan dərin və böyük dərinlikli axtarış və kəşfiyyat quyularının ən böyük miqdarı məhz Cənubi Xəzərin qərb şelfində qazılmışdı. Belə ki, 5,5 km dərinliyə 32 quyu, 6 km dərinliyə 7 quyu qazılmış, Bulla adası və Bulla-dəniz qalxımları arasındakı sinklinal əyilmənin tektonik cəhətdən sakit çökmə süxur yastığında qazılmış bir quyu (541 sayılı), ümumiyyətlə, Xəzər dənizi akvatoriyası üçün maksimum dərinliyə – 6566 metrə qazılmışdı. Bütün bunlar dərinlikdə yerləşmiş süxurlar haqqında yeni geoloji məlumatın, xüsusən onların geotemperatur yatma şəraitləri haqqında məlumatın toplanmasına kömək etdi və baxılan ərazi daxilində geotermik sahənin bəzi spesifik dəyişmə xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verdi. Xəzərin həmin sahəsində dərinliyi 4-6,5 km olan quyularda temperaturun ölçülməsi göstərdi ki, bu dərinlik zonasında temperaturun dəyişməsində süxurların litoloji-mineraloji xüsusiyyətinin müəyyən əhəmiyyəti vardır. Bakı arxipelaqının üstünlük təşkil edən orta pliosen çökmə süxur kompleksinin kəsilişinin 80%-dən çoxunu gilli süxurlar təşkil edir ki, onların da yarısından çoxu montmorillonit mineralı ilə təmsil olmuşdur. Alim müəyyən etmişdir ki, bu mineral bir sıra faktorların və ilk növbədə temperaturun təsiri altında kristallik şəbəkədə sətharası suyunu itirərək başqa şəkildə keçir. Özü də dehidratlaşma endotermik prosesdir. Alim eyni zamanda müəyyən etmişdir ki, regional planda montmorillonit mineralının dehidratlaşması istilik axınının zəifləməsi ilə yanaşı gedir. Riyazi hesablamalarla alim sübut etmişdir ki, Cənubi Xəzərin qərb şelfində, başqa sözlə, Bakı arxipelaqında, təxminən 800 metrlik montmorillonitli gilli süxurlar qatı 3,5-4,3 km dərinlik intervalında Yerə dərinliyindən yuxarıya qalxan istilik axını üçün ekran rolunu oynamışdır. Bu çox vacib nəticədir. Maraqlı cəhət orasındadır ki, aşkar edilən xüsusiyyət, ümumiyyətlə, Cənubi Xəzərin qərb şelfi qalxımlarının orta pliosen kəsilişləri üçün səciyyəvi olduğu halda, şimal şelfində, yəni Abşeron arxipelaqı qalxımlarının orta pliosen çöküntülərində öz təsdiqini tapmır, çünki bu çöküntülərdə montmorillonitin miqdarı həddən ziyadə azdır. Məsələn, Bahar yatağı sahəsində məhsuldar qatın çöküntüləri, xüsusilə Balaxanı layı, Bakı arxipelaqının eyni yaşlı çöküntüləri ilə müqayisədə xeyli qumluluğu ilə səciyyəlidir. Bahar sahəsi çöküntülərində montmorillonitin az miqdarda olması səbəbindən bu mineralın öz xüsusiyyətini dəyişməsi zamanı istilik axınının sınıma effekti yaranmır. Şəfaət Mehdiyevin aşkar etdiyi bu qanunauyğunluq Yer təkindən qalxan istiliyin paylanmasında litoloji faktorun nə dərəcədə böyük rol oynamasını göstərir.

1945-1950-ci illərdə Şəfaət Mehdiyev Azərbaycanın geoloji cəhətdən bu gün də

ən az öyrənilmiş regionunda – Lənkəran vilayətində və Dağlıq Talışda regional geoloji tədqiqatlar aparmış və bu regiona həsr olunmuş monoqrafiya yazmışdır.

Dağlıq Talışın geologiyasına həsr olunmuş əsərində Şəfaət Mehdiyev bir çox yeni, maraqlı, orijinal məlumat vermişdir. O, Dağlıq Talışın stratigrafiyasının tam yeni sxemini işləyib hazırlamış, Lənkəran vilayətində ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı stratigrafik vahidlərin, qismən xadum horizontu çöküntülərinin və koun lay dəstəsinin analoqlarının mövcudluğunu müəyyən etmişdir. Eyni zamanda vulkanogen süxurların yaşı haqqında əvvəlki tədqiqatçıların baxışlarına böyük düzəlişlər edilmiş, Lənkəran ərazisində dördüncü dövr vulkan axmalarının olmaması sübuta yetirilmiş, intruzivlərin yaşı dəqiqləşdirilmişdir və s.

Alim bu əsərində maqmatik süxurlarla bir sıra filiz faydalı qazıntılarının bağlı olma ehtimalını da göstərmişdir. Geoloji xidmət idarəsinin son beş ildə Dağlıq Talışda apardığı axtarış-kəşfiyyat işləri və əldə etdiyi nəticələr, xüsusən platin, qızıl, mis, nadir metal təzahürlərinin aşkar edilməsi alimin nə dərəcədə uzaqgörənliyini göstərir.

1950-ci ildən etibarən Şəfaət Mehdiyev Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunda Neft yataqlarının geokimyası laboratoriyasına rəhbərlik etməyə başlayır və Azərbaycanın neftli laylarında üzvi komponentlərin – bitumun, üzvi karbonun, humin turşularının, azotun və s. keyfiyyət və kəmiyyətə paylanma qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Şəfaət Mehdiyevin bu sahədə yerinə yetirdiyi çoxillik tədqiqatların nəticələri «Neftin mənşəyi məsələləri və Azərbaycanın neft yataqlarının formalaşması», «Azərbaycanın çökmə süxurlarının üzvi komponentləri», «Neftin mənşəyi problemləri və neft-qaz yataqlarının formalaşması», «Azərbaycanın cənub-şərqinin üçüncü dövr kompleksinin bitumluğuna dair» (D.V.Jabrevlə müştərək), «Xəzəryanı-Quba sahəsinin təbaşir və üçüncü dövr çöküntülərində üzvü maddələrin yayılması», «Kür çökəkliyinin şərq hissəsinin üst pliosen çöküntülərinin geoloji və geokimyəvi səciyyəsi» (hər ikisi Ad. A.Əliyevlə birlikdə) və digər əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Neftin mənşəyi problemi ilə dərinlən məşğul olan Şəfaət Mehdiyev hələ 1966-cı ildə neftin dərinlik-biogen genezisi hipotezini irəli sürmüş, sonrakı tədqiqatları ilə onu nəzəriyyə səviyyəsinə qədər çatdırmışdır. Təsədüfi deyil ki, sonralar bu fikir dünyanın bir çox alimləri tərəfindən qəbul edilmişdir.

Şəfaət Mehdiyevin «Neftin mənşəyi problemləri və neft-qaz yataqlarının formalaşması» (1969-cu il) əsərində bu problemin bir çox cəhətləri geoloji və geokimyəvi tədqiqatlardan istifadə etməklə təhlil edilmişdir. Bu əsərin məntiqi davamı kimi o, 1985-ci ildə «Təbiətdə neftin və qazın formalaşması və tərkibinin dəyişməsi» monoqrafiyasını çap etdirir. Alimin bu problemə həsr edilmiş məqalələri ABŞ, AFR, İngiltərə, Rumıniya və başqa ölkələrin elmi məcmuələrində nəşr olunmuşdur.

Ş.F.Mehdiyev hesab edirdi ki, karbohidrogen qazları, qaz kondensatlar, neftlər və bərk bitumlar (epinaftidlər) təbiətdə vahid genetik sıra əmələ gətirirlər. Bu faydalı qazıntılar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin və keçidlərin hərtərəfli və kompleks tədqiqatları neftin və qazın mənşəyinin, həmçinin karbohidrogenlərin formalaşması və tərkib və xassələrinin çevrilmələrinin qlobal probleminin həllinə kömək edə bilər. O, göstərirdi ki, neft haqqında təlimdə olan müxtəlif istiqamətlərin tərəfdarları neftin və qazın formalaşması və tərkibinin çevrilmələri probleminin həllinə aid olan hər hansı bir faktı nəzərə almalı və hərtərəfli olaraq təhlil etməlidirlər. Məsələn, Kanadada (Atabaska və b.) və Venesuelada (Orinoko çayı vadisində) yük-

sək özlü neftlərin unikal toplanmalarının mövcudluq faktlarını, Qvaxar (Səudiyyə Ərəbistanı) və Burqan (Küveyt) yataqları kimi nəhəngləri nəzərə almamaq olmaz, onların mövcudluğu neftin əmələ gəlməsinin çökmə-miqrasiya nəzəriyyəsi çərçivəsinə heç cür sığmır.

Ş.F.Mehdiyev göstərirdi ki, neftin mənşəyi, neftin və qazın tərkibinin formalaşması və çevrilmələrini öyrənərkən yerin inkişafını, onun ilkin vəziyyətindən başlayaraq bizim günlərə kimi müxtəlif geosferlərin əmələ gəlməsi və inkişafını nəzərə almaq vacibdir, plitələr tektonikasının yeni ideyalarına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Çünki tam olaraq mümkündür ki, Zavaritski-Benyof zonasının müxtəlif rayonlarında yuxarı temperatur şəraitlərində subdiksiya prosesində çökmə süxurların üzvi maddəsi mantiya qazlarının iştirakı ilə karbohidrogen flüidlərinə çevrilə bilər. Bu problemlərin optimal həllinin axtarışında təkcə geoloji-geokimyəvi elmlərin ən yeni nailiyyətlərini nəzərə almaq kifayət etmir, həmçinin qonşu, bir-birinə çox yaxın olan elmlərin də nailiyyətlərindən istifadə etmək lazımdır. Neft və qazın formalaşmasının və tərkibinin çevrilmələrinin prinsipial sxemini işləyib hazırlamaqla, sənaye toplanmalarının formalaşması aspektində onların mənşəyi, miqrasiyası, toplanması və parçalanma prosesləri haqqında daha əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək olar.

Bu problemin tədqiqatçılar tərəfindən həllinin çoxsaylı variantları iki əsas, lakin prinsipcə diametral əks və bir-birini istisna edən istiqamətlərin ətrafında cəmlənmişdir: neftin və karbohidrogen qazlarının mənşəyinin biogen (üzvi) və abiogen (qeyri-üzvi) yolla əmələ gəlməsi (XVIII əsrin ikinci yarısında M.V.Lomonosovdan «О слоях земных» 1763-cü ildən tutmuş, hal-hazırda qədər).

Görkəmli sovet alimi İ.M.Qubkin neftin üzvi mənşə nəzəriyyəsini işləyib hazırlaması ilə yanaşı neftin kiçik toplanmalarının qeyri-üzvi yolla əmələ gəlməsinin mümkünlüyünü də istisna etmirdi. V.İ.Vernadski də belə fikirdə idi. Böyük alim N.B.Vassoyeviç neftmələgəlmənin çökmə-miqrasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi. Belə bir diskussiyaya qoşulmağın özü əslində elmdə dahilik zirvəsinə qoşulanlara mənsub idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər Ş.F.Mehdiyev də «neft yaradan lay dəstələri» nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi və çökmə süxurlarda basdırılmış biomaddədən diffuz yayılmış neftin əmələ gəlməsinin mümkünlüyünü qəbul edirdi. Lakin keçən əsrin 60-cı illərində bütün toplanmış faktiki materialın tənqidi təhlilindən sonra öz baxışlarını təkmilləşdirib yayılmış üzvi maddədən neftin sərbəst yaranmasının qeyri-mümkünlüyü haqqında qəti səbatlı nəticəyə gəldi. Digər tərəfdən, onda belə bir əminlik yarandı ki, mantiyada və eləcə də yer qabığından kənarda böyük dərinliklərdə, ümumiyyətlə, hazır neft yoxdur. Neft yer qabığında əmələ gəlir, neftin mələgəlmə proseslərində yayılmış üzvi maddənin hər hansı iştirakını inkar edən abiogen sintez tərəfdarları da düz fikirdə deyillər. O, əmin idi ki, neftin mənşəyi problemində yalnız karbohidrogenlərin mənşəyi ilə məhdudlaşmaq olmaz: neft karbohidrogenlərdən daha mürəkkəb maddədir. Əgər karbohidrogenlər laboratoriya şəraitində avtogen sintez yolu ilə alınarsa, hələ heç kim tərəfindən və heç yerdə bu yolla həqiqi təbii neft əldə edilməyib.

Bir çox neft-qaz əyalətlərində neftin, qazın və suyun təzahürləri və yatma şəraitlərinin qanunauyğunluqları üzrə böyük faktiki materialın təhlili və ümumiləşdirilməsi, ölkəmizdə və xaricdə süxurların üzvi komponentlərinin və karbohidrogen flüidlərinin geokimyəvi tədqiqatları, həmçinin neftin tərkibinin molekulyar səviyyədə öyrənilməsinin nəticələri şübhə doğurmadı ki, neftmələgəlmənin materialı üçün eyni

zamanda mantiya maddəsi və süxurların yayılmış üzvü maddəsi də xidmət edir. Bununla əlaqədar, alimin fikrincə, təbii neftin tərkibində biomaddə fraqmentləri iştirak edir. Şəfaət müəllim tərəfindən işlənilib hazırlanmış və 1966-cı ildə qısa olaraq, 1969-cu ildə isə hərtərəfli izah olunmuş neftqazəmələgəlmə nəzəriyyəsi məhz buna görə də neftin dərinlik-biogen mənşəyi nəzəriyyəsi adlanır. Burada neftəmələgəlmənin həm biogen, həm də abiogen tərəflərinin uğurları və səmərəli mülahizələri birləşdirilmişdir.

Neftin əmələgəlməsi üçün ana maddə kimi, bir tərəfdən, öz mənşəyi etibarilə mantiyanın deqazasiyasına, maqmatik fəaliyyətə, daha dərin depressiyalarda, həm də yüksək temperaturların təsiri altında süxurların kerogeninin parçalanmasına, digər tərəfdən isə süxurların yayılmış üzvü maddəsi ilə əlaqədar olan qaz-buxar sistemi qəbul edilmişdir.

Akademik Şəfaət Mehdiyev bir çox geoloji xəritələrin tərtibçisi və redaktoru olmuşdur. Bu cəhətdən onun elmi redaktoru və həmmüəllifi (F.M.Bağırzadə, X.B.Yusifzadə, S.H.Salayev və b. ilə birlikdə) olduğu və Dövlət mükafatına layiq görülmüş «Azərbaycanın neft və qaz yataqları və perspektiv strukturları» (1:500.000 miqyaslı) xəritəsi, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, eyniadlı xəritə 1958-ci ildə M.V.Abramoviç, B.Q.Babazadə və Ş.F.Mehdiyevin redaktorluğu altında hazırlanmışdı. Xəritənin dərc olunmasından keçən 25-30 il ərzində Azərbaycanın və Cənubi Xəzərin bitişik akvatoriyasının neftli-qazlı rayonlarında böyük həcmli geoloji-axtarış və geofiziki işlər görülmüşdü, nəticədə əsas neft-qaz və perspektivli rayonlarda üst struktur mərtəbənin quruluşu dəqiqləşdirilmiş, Cənubi Xəzər akvatoriyasında məhsuldar qatda bir sıra perspektiv strukturlar aşkar edilmiş, yeni neft və qaz yataqları (Qarabağlı, Kürsəngə, Kənizdağ, Muradxanlı, Zərdab, Tərsdöllər, Sanqaçal-dəniz-Duvannı-dəniz-Bulla adası, Bulla-dəniz, Bahar və b.) kəşf olunmuşdu.

Bütün bu uğurlu işlər Şəfaət Mehdiyevin redaktorluğu və həmmüəllifliyi altında yeni xəritənin hazırlanmasına səbəb oldu. Bu xəritə əvvəlki xəritədən istər tərtib etmə metodikasına, istərsə də məzmun və informasiyalı olmasına görə fərqlənir. Belə ki, yeni xəritə Azərbaycanın depressiya zonalarının struktur-tektonik xüsusiyyətlərini, dərinlik və regional qırılmaları, çökmə süxur qatının qalınlığını, əsas neft-qaz daşıyan və perspektiv kompleksləri, aşkar olunmuş strukturlar fondunu, neft-qaz yataqlarının yerləşməsini, ayrı-ayrı perspektiv neft-qaz layları və horizontlarının stratiqrafik pəzləşmə zonalarını və s. əks etdirir. Bu yeni xəritə də öz növbəsində elmi-tədqiqat və istehsalat təşkilatlarına respublika ərazisində, o cümlədən, Xəzər dənizi akvatoriyasına birləşən rayonlarda neft və qaz üçün geoloji-axtarış və kəşfiyyat işlərinin əsaslandırılmasında və yerinə yetirilməsində çox böyük dəstək oldu.

Böyük alimin yerinə yetirdiyi belə işlər bir daha göstərdi ki, ayrı-ayrı regionların geologiyası və neft-qazlılığı üzrə daim toplanan faktik materialın dövrü olaraq ümumiləşdirilməsi, sintez və təhlili uyğun elmi-tədqiqat təşkilatları qarşısında yaranan nəzəri və təbii xarakterli əsas aktual problemlərdən biridir. Bu, neft-qaz toplanmalarının yerləşmə xüsusiyyətlərini və perspektivdə axtarış-kəşfiyyat işlərinin optimal strategiyasını əsaslandırmaq üçün çox önəmli idi.

Akademik Şəfaət Mehdiyev dərinliyə və həddən böyük dərinliyə gömülmüş çökmə süxurlar kompleksində sənaye əhəmiyyətli neft-qaz yataqlarının axtarışına və kəşfiyyatına ciddi fikir verirdi. Bu cəhətdən alimin 1984-cü ildə Moskvada Beynəlxalq Geoloji konqresin XXVII sessiyasında «Cənubi Xəzərdə dərinliyə gömülmüş neft-qaz yataqlarının axtarışının ilkin geoloji şəraiti» mövzusunda etdiyi məruzə,

xüsusən diqqəti cəlb edir. O, ixtiyarı potensial neft-qaz rayonunda dərinlikdə yerləşmiş (4,5-6,0 km) və böyük dərinliyə (6 km-dən artıq) gömülmüş neft-qaz yataqlarının məqsədyönlü axtarışını aparmaqdan öncə geoloqların aşağıdakı suallara müsbət cavab verməsini vacib hesab edirdi: bu dərinliklərdə metamorfizləşməmiş çökmə süxur kompleksləri məlumdurmu?; bu dərinliklərdə əlverişli struktur-tektonik şərait mövcud ola bilərmi?; bu dərinliklərdə sənaye əhəmiyyətli neft-qaz yığımlarını saxlaya bilən kollektorlar varmı?; bu dərinliklərdə sənaye əhəmiyyətli neft-qaz yığımlarını qorumaq imkanına malik olan örtük (ekran) süxurlar mövcuddurmu?; neft laylarının yatması üçün bu «kritik dərinlik» kifayət edirmi? Şəfaət müəllim Cənubi Xəzər akvatoriyası üzrə toplanılmış zəngin faktiki geoloji-geofiziki materialı ümumiləşdirərək təhlil edir, dərinliyə və böyük dərinliyə qazılmış quyuların məlumatlarını rəhbər tutaraq Cənubi Xəzər akvatoriyasında dərinlikdə və böyük dərinlikdə yerləşmiş neft və qaz yataqlarının axtarışı üçün optimal plan təklif edir. Konqres iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla dinlənən bu məruzə konqresin materialları ilə yanaşı az sonra 1984-cü ildə «Azərbaycanın geologiyası haqqında» oçerklərdə işıq üzü gördü.

Akademik Şəfaət Mehdiyev Orta Kür çökəkliyinin maykop lay dəstəsinin (oliqosen-aşağı miosen) neft-qazlılıq perspektivliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində də həmkarları ilə müştərək dəyərli tədqiqat aparmışdır. Qərbi Azərbaycanda və Şərqi Gürcüstanda geniş yayılmış bu çöküntülərin yayılma sahəsi 35-85 km enində 300 km məsafəyə qədər uzanır. Azərbaycanın neft-qaz geoloji rayonlaşdırma sxemində paleogen-miosen kompleksinin ayrı-ayrı stratigrafik vahidlərində sənaye miqyasında neft-qazlılıq nisbətən çoxdan məlumdur. Xüsusən Yevlax-Ağcabədi neft-qaz rayonunda Muradxanlı, Zərdab, Şıxbağı və b., Kür və Qabırçı çayları arası neft-qaz rayonunda Tərsdöllər, Gürzundağ, Sacdağ, Qaflandərə kimi yataqlar məlumdur ki, bunlar da Qərbi Azərbaycanın paleogen-miosen çöküntülərinin, o cümlədən maykop lay dəstəsinin regional planda neftlilik-qazlılığını sübut edir. Bununla belə, lokal planda ayrı-ayrı struktur qalxımlarda, başqa sözlə, antiklinal strukturlarda (onların sayı 70-dən artıqdır) maykop lay dəstəsinin və onun ayrı-ayrı qumlu intervallarının müqayisəli qiymətləndirilməsi aparılmamışdır. Şəfaət müəllim geoloji-geofiziki, qazıma və quyulardan alınan sınaq və istismar nəticələrinin təhlilinə, neft və qaz göstəricilərinin varlığına, əlverişli qırışıqlıqların, kollektorların və başqa əlverişli geoloji şəraitlərin olmasına əsaslanaraq Orta Kür çökəkliyində maykop lay dəstəsinin neft-qazlılıq perspektivliyini qiymətləndirir və axtarış-kəşfiyyat işlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə geniş miqyasda aparılmasını tövsiyə edir.

Şəfaət müəllimin seçilmiş əsərlərini nəzərdən keçirərkən onun tədqiqatlarının nə dərəcədə çoxsaxəli olmasına qiyyət etməmək olmur. 1990-cı ildə Moskvanın «Geokimya» jurnalında Şəfaət Mehdiyevin həmkarı ilə birlikdə «Abşeron yarımadası neftlərində təbii ingibitorların paylanma qanunauyğunluğu» adlı irihəcmi məqaləsi çapdan çıxır. Müəllif göstərir ki, neftlərin antiradikal aktivliyini səciyyələndirən kinetik parametrlər neftqazəmələgəlmə ocaqlarının identikliyinə və laylı neft sistemləri üçün miqrasiya yollarını müəyyən etməyə imkan verir və Abşeron yarımadasının məhsuldar qatı neftləri üçün təbii qanunauyğunluq müəyyən edir: o göstərir ki, neft laylarının yatma dərinliyi artdıqca ingibirlik aktivliyini səciyyələndirən parametrlərin qiyməti də eyni sürətlə böyüyür.

Qeyd etdiyimiz kimi, akademik Şəfaət Mehdiyev çox orijinal ideyaların daşıyıcısı olmuşdur. Onlardan biri «Vulkanların məkan-zaman ərzində qanunauyğun püs-kürmələri və onların gizli periodikliyinə Günəşin aktivliyi ilə bağlı olması» adlı elmi

kəşfdir. Alim bu düşüncəsində onunla həmfikir olan məşhur akademik B.Y.Xainlə və digər həmmüəlliflərlə keçmiş SSRİ EA-nın məruzələrində və digər mötəbər elmi jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir. Sonradan əldə edilən bu nəticə alimin ölümündən sonra 2003-cü ildə elmi kəşf kimi təsdiqləndi və beynəlxalq reyestrə daxil edildi, baxmayaraq ki, kəşfin prioriteti alim tərəfindən hələ 1983-cü ildə təqdim edilmişdi. Onu da göstərmək istərdim ki, bu elmi kəşf bu gün də Azərbaycan alimləri tərəfindən edilən yeqanə kəşf kimi qalmaqda davam edir.

Alimin neft-qaz yataqlarının istilik rejimi problemləri ilə bağlı apardığı tədqiqatları, Azərbaycanın termal sularının xalq təsərrüfatında istifadə edilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, Xəzər dənizinin sahiləni zolağının kurort zonasına çevrilməsi və digər fikirləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Onun bitumlaşmış süxurların öyrənilməsinə həsr edilmiş orijinal tədqiqatları nəticəsində bu «qızıl qumlardan» neftin və digər faydalı qazıntıların çıxarılması əsaslı şəkildə işlənmişdir.

Akademik Şəfaət Mehdiyevin «Respublikamızın təbii sərvətləri», «Göy-göl», «Azərbaycan-neft xəzinəsidir», «Yer necə və nə vaxt yaranmışdır», «Xəzərin neft sərvətləri» adlı kitabları geniş oxucu kütləsi tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Alimin Ə.Ə.Yaqubovla birlikdə hazırladıqları «Neft-mədən geologiyasının qısa kursu» kitabı uzun illər ərzində Azərbaycan Neft Akademiyasının Azərbaycan bölməsinin tələbələrinin stolüstü vəsaiti olmuşdur.

Azərbaycanın neft və qaz yataqlarının geologiyasının öyrənilməsində böyük xidmətlərinə görə Şəfaət Mehdiyev 1955-ci ildə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, 1958-ci ildə həqiqi üzvü seçilmişdir. O, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı idi.

Akademik Şəfaət Mehdiyev 400-ə qədər elmi əsərin, 20-dən artıq monoqrafiyanın, Azərbaycanın geoloji və tektonik xəritələrinin, neft və qaz yataqları xəritələrinin redaktoru və tərtibçisi, Abşeron yarımadasının geoloji xəritəsinin redaktoru və s. olmuşdur. O, «Azərbaycanın geologiyası» çoxcildli nəşr işində ayrı-ayrı fəsillərin və bölmələrin tərtibi, həmçinin redaktə edilməsi üzrə böyük əmək sərf etmişdir.

Akademik Ş.F.Mehdiyev səmərəli elmi-tədqiqat işini ictimai fəaliyyətlə bəcaırıqla uyğunlaşdırırdı. 1952-1954-cü illərdə Ş.F.Mehdiyev Azərbaycan EA-da SOPS-un (Məhsuldar Qüvvələrin öyrənilməsi üzrə Şuranın) sədri işləmişdir. 1954-1958-ci illər ərzində Qubkin adına Geologiya İnstitutunun direktoru və 1958-ci ilin aprel ayından 1965-ci ilin fevral ayına kimi Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. 1953-1965-ci illərdə universitetdə ilk öncə «Neftin və qazın geologiyası», sonra «Ümumi geologiya» kafedrasının müdiri olmuşdur.

1965-ci ildən ömrünün sonuna qədər alim Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunda «Neftin və qazın geologiyası» şöbəsinin rəhbəri və Neft Akademiyasının «Neft və qaz yataqlarının geologiyası və kəşfiyyatı» kafedrasının müdiri olmuşdur.

Akademik Şəfaət Mehdiyev uzun müddət Respublika «Bilik» cəmiyyəti rəyasət heyətinin üzvü və onun Bakı şöbəsinin sədri, Cəmiyyətin Ümumittifaq Plenumunun üzvü seçilmişdir. O, bu sahədəki fəaliyyətinə görə akad.S.Vavilov adına medala və Ümumittifaq «Bilik» cəmiyyətinin fəxri fərmanına layiq görülmüşdür. Alim geologiyanın tarixi üzrə Beynəlxalq komissiyanın üzvü, SSRİ-nin fəxri neftçisi, SSRİ-qaz sənayesinin fəxri işçisi idi. O, 50-dən artıq elmlər namizədi və elmlər doktoru yetişdirmiş, respublikada yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində böyük iş görmüşdür. Akademik Şəfaət Mehdiyev yaxın və uzaq xaricdə görkəmli neftçi-geoloq

alim kimi tanınmışdır. O, 1956-cı ildə Meksikada Beynəlxalq Geloji konqresin XX sessiyasında, 1958-ci ildə Brüsseldə, 1960-cı ildə İsvecdə, 1962-ci ildə Afrika ölkələrində (Misir Ərəb Respublikası, Sudan, Somali, Tanzaniya), 1963-cü ildə ABŞ-da (Oklahoma, Texas və Kaliforniya ştatlarında), 1964-cü ildə Dehliyə Beynəlxalq Geloji konqresin XXII sessiyasında, 1968-ci ildə Praqada Beynəlxalq Geloji konqresin XXIII sessiyasında, 1961-ci ildə Frayberq Dağ akademiyasının XIII qurultayında və s. məruzələrlə çıxış etmişdir. O, bu ölkələrdə neft geologiyasına dair mühazirələr oxumuş və ali məktəblərə aid bəzi elmi və tədris məsələlərinin həllində aktiv iştirak etmişdir. Onun neft geologiyasına dair sanballı əsərlərindən, xüsusən «Neftin əmələ gəlməsi və neft yataqlarının formalaşması», «Azərbaycanın çökmə süxurlarındakı üzvi maddələr», «Neftin mənşəyi problemləri və neft-qaz yataqlarının formalaşması», həmçinin «Cənub-Şərqi Azərbaycandakı üçüncü dövr kompleksinin bitumları» və b. monoqrafiyaları diqqəti cəlb edir.

İstedadlı alim-geoloq akademik Şəfaət Mehdiyev həm də şair-publisist, dramaturq, bədii əsərlərin müəllifidir. Onun belə əsərlərindən pyesləri, hekayələri, miniatürləri, publisistik qeydləri və şerlərini göstərmək olar. Bunlar toplu halında 1990-cı ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən dərc edilmişdir. Ayrıca kitab şəklində çap olunmuş və Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, filosof və ictimai xadim M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş «Mirzə Fətəli» pyesi, xüsusən diqqəti cəlb edir. Əsər Gəncədə səhnəyə qoyulmuş, televiziya da göstərilmişdir. Topluya daha iki dram əsəri «Vidən yükü» və böyük satirik-şair Mirzə Ələkbər Sabirin həyatından bəhs edən «Sabir» daxil edilmişdir.

Akademik Şəfaət Mehdiyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (V çağırış) olmuşdur.

Alimin böyük elmi və elmi-təşkilatı fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir.

O, iki dəfə «Qırmızı Əmək Bayrağı» və «Şərəf nişanı» ordenləri ilə, medallarla, Azərbaycan Ali Sovetinin fəxri fərmanı və s. ilə təltif edilmişdir.

Bu gün 100-illik yubileyini qeyd etdiyimiz akademik Şəfaət Mehdiyev tədqiqatçı alim olmaqla yanaşı, eyni zamanda gözəl müəllim-pedaqoq kimi də tanınmış və tələbələri tərəfindən hörmətlə yad edilməkdədir. Azərbaycanda geologiya elminin formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətləri olmuş Şəfaət Fərhad oğlu Mehdiyev əhatəli elmi biliyə, yüksək təşkilatçılıq bacarığına malik olan alim idi. Şəfaət müəllimin əziz xatirəsini biz bu gün də qəlbimizdə yaşadıırıq.

Akademik Abel Məhərrəmov

AMEA-nın müxbir üzvü Vasif Babazadə